

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՕՐԻՆԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում սկսեց տարածուել Ա. դարի 30-ական թուականներէից, երբ Հայ ազգը, Արտաշէսեան հարստութեան անկումից ետք, պայքարում էր իր պետականութեան, անկախութեան ու տարածքային ամբողջականութեան վերականգնման համար: Իր նպատակի իրականացման համար նա ազատագրական պայքար էր մղում Հռոմի դէմ՝ դաշնակցած Պարսկաստանի Պարթեւ, Արիաբենէի եւ Եդեսիայի թագաւորութիւնների հետ: Այդ պայքարն աւարտուեց Հայաստանի գահին զրադաշտական քրմապետ, Պարսկաստանի գահակալի եղբայր՝ Տրդատ Ա.ի իշխանութեան հաստատմամբ՝ Արշակունեաց հարստութեան հիմնադրմամբ: Հակառակ վիճակի թելադրած դժուարութիւնների հելլէնիստական մշակութային մթնոլորտում ապրող Հայաստանը սերտ կապերի մէջ էր նաեւ Պոնտոսի, Կապադովկիայի, այդ օրերի Փոքր Ասիայի երկրների ու ալանների հետ: Ա. դարի սկզբներին Հայաստանում գահակալում էր Պոնտոսի թագուհու եւ Կապադովկիայի թագաւորի որդին: Իսկ ինչպէս գիտենք այդ դարի կէսերին Պետրոս, Պօղոս, Մատաթիա, Թովմաս, Սիմոն, նշուած երկրներում ծաւալել են աւետարանչական լայն աշխատանք ու հիմնել եկեղեցիներ: Պատահական չէ, որ Հայաստան աւետարանչութեան առաքելութեամբ եկան Թովմաս, Թադէոս, Բարթոլղիմէոս, Անդրէաս, Մատաթիա եւ Սիմոն Նախանձայոյց առաքեալները եւ տարբեր ազգերի (հրեայ, յոյն, հռոմէացի, պարսիկ, աղուան, ալան, ասորի, հայ) պատկանող աւետարանիչներ¹: Մինչեւ Գ. դարու վերջերը աստիճանաբար քրիստոնէութիւնը Հայաստանում տարածուելով արմատակալուելով ու հայտն գիտակցութեան մէջ տիրակալ դիրք գրաւելով ժողովրդականացաւ ու օրինականացաւ 301-ին՝ Տրդատ Գ. թագաւորի գահա-

1 TOURNEBIZE, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris, 1900 pp 401-413; Ruffin, Bernard C., *The Twelve-The lives of the Apostles After Calvary*, Our Sunday Visitor Publishing, Huntington, Indiana, 1997, pp. 185-186. ՄԱՂԱՔԻԱ ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, Պոլիս, 1912, հտ. Ա., էջ 38-70):

կալուլթեան օրերին: Հայաստանում քրիստոնէութեան յաղթանակը միջազգային աւետարանչութեան նուաճումն էր: Այն մի կողմից բխում էր հայկական կեանքի զարգացման ընթացքից, ներքին տրամաբանութիւնից, հայկական հելլէնիզմից, եւ միւս կողմից իր կանխորոշող կնիքը դրեց ողջ հայ քաղաքական պատմութեան, հայ մշակոյթի, հայ խմբական, հոգեւոր ու ազգային կերտուածքի առանձնայատկութիւններէ ձեւաւորման հոլովոյթի վրայ: Այս իրողութիւնը գիտակցում էին Վարդանանց շարժման նուիրեալները Ե. դարի կէսերին, երբ հաստատում էին, որ որպէս ազգ իրենք ծնունդն են Սուրբ Աւետարանի ու Հայ Առաքելական եկեղեցու. «Մեր մայրն եմք ճանաչում Սուրբ Աւետարանը, եւ մայր՝ Առաքելական կաթողիկէ եկեղեցին. քող ոչ ոք իբրեւ չար անջրպետ մէջ ընկնելով մեզ սրանից չրաժանի»²:

Այդ դարերում Հայաստանում նկատելի էր բազմակրօնութիւնը: Այնտեղ գործօն էր հին հայկական աւանդական պանթէոնը: Պատմական բերումով եւ մշակութային յարաբերութիւնների հետեւանքով վերջինս ստացել էր նաեւ իր պարսկականացած եւ յունականացած տարբերակները: Հայաստանում զգալի էին զրադաշտական ու յունահռոմէական պանթէոնների պաշտամունքը: Դեռ Զ. դարից (Ք. Ա.) Հայաստանում գործում էին նաեւ հրէական սինակոկները: Ա. դարից սկսել էր ներթափանցել ինչպէս իրաւ, այնպէս էլ աղանդաւորական քրիստոնէութիւնը: Հայ ժողովուրդը, այսպիսով, հնարաւորութիւն ունէր ընտրելու դրանցից որեւէ մէկը: Նա նախապատուութիւնը տուեց քրիստոնէութեան: Ինչո՞ւ: Միթէ՞ այդ քայլը զուտ պատահական էր: Այդ դէպքում ինչպէ՞ս բացատրել քրիստոնէական համայնքների գործունէութիւնը Ա-Գ. դարերի Հայաստանում:

Հինգերորդ դարի նորաստեղծ հայատառ մատենների ուսումնասիրութիւնը մեզ օգնում է, որ կարողանանք պատասխանել այն հարցին, թէ ինչպիսի՞ աստուածաբանական փաստարկներ են հայ մատենագիրները մատնանշում Հայաստանում քրիստոնէութեան յաղթանակը բացատրելու համար:

Ազգաթանգեղոսի գրքի կարեւորութիւնը, ինչպէս նշեցինք, բըխում է նաեւ այն իրողութիւնից, որ նրա գրած պատմութիւնը իր մէջ պարունակում է մինչեւ Ե. դարու կէսերը Հայաստանում տարածում գտած քրիստոնէական դրոյթները, վերադասաւորուած խմբում:

² Եղիշէ, Վարդանի եւ Հայոց Պատերազմի Մասին, Թարգմ. եւ Ծանօթ. Ե. Տէր Մինասեանի, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1989, էջ 135:

բազիրները կողմից: Այն իր մէջ ներառնում է հեթանոսութիւնից դէպի քրիստոնէութիւն անցման փուլում Հայաստանում գոյութիւն ունեցող կրօնական մտայնութիւնն ու մտածողութիւնը՝ դիտուած նոր յաղթանակած քրիստոնէութեան դիրքերից: Ըստ հոլթեան շատ բան չի փոխուի, եթէ ընդունենք, որ Ագաթանգեղոսի գրքի Բ. բաժինը (Գրիգոր Լուսաւորչի Վարդապետութիւնը) պատկանում է Մեսրոպ Մաշտոցին: Հաւանական է, որ գրքի գիւտից յետոյ Մաշտոց շարադրած լինի Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութիւնը այնպէս, ինչպէս այդ ընկալում էր մինչեւ Ե. դարի 30-40-ական թուականները: Վերջինս Ագաթանգեղոս օգտագործել է իր «Պատմութիւն» երկում: Եզնիկ Կողբացու «Եղծ Աղանդոց» աշխատասիրութիւնը, մեր ուսումնասիրութեան առումով խիստ արժէքաւոր է, քանի որ այն արտացոլում է հայերի հակահեթանոսական կեցողածքի տեսական՝ աստուածաբանական-իմաստասիրական, հոլթիւնը: Այն գրուել է գրքի գիւտից անմիջապէս յետոյ եւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան ընթացքում (Ե. դարի 30-ական թուականներին): Այնտեղ սկզբունքային քննադատութեան է ենթարկւում ինչպէս հին յունական, այնպէս էլ պարսկական (գրադաշտական) հեթանոսական կրօնները ու բացառապէս իր դիրքերը ամրապնդել սկսած քրիստոնէութեան առաւելութիւններն ու նրա յաղթանակի պատճառները: Եղիշէն արդէն հարցին մօտենում է հեթանոսութեան դէմ ճակատագրական եւ համաքրիստոնէական նշանակութիւն ունեցող պայքար մղող հայ եկեղեցու դիրքերից՝ Վարդանանց շարժման դիրքերից:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԾՐԱԳԻՐ Է

Հայաստանում քրիստոնէութեան ներթափանցումը, տարածումն ու յաղթանակը առաջին հերթին արդիւնք էր աստուածային ծրագրի իրականացման, աստուածային նախախնամութեան: Յիսուս Քրիստոս իր աշակերտներին պատգամեց. «Ինձ է տրուած ամենայն իշխանութիւն երկմբում եւ երկրի վրայ. ինչպէս Հայրը Ինձ ուղարկեց, ես էլ ձեզ եմ ուղարկում: Գնացէ՛ք՝ ուրեմն աշակերտ դարձրէ՛ք բոլոր ազգերին, մկրտեցէ՛ք նրանց Հօր եւ Որդու եւ Սուրբ Հոգու անունով»³: Մեր Տէրը շեշտեց. «Եւ արքայութեան այս Աւետարանը պիտի քարոզուի ամբողջ տիեզերքում՝ ի վկայութիւն բոլոր հեթանոսներին. եւ ապա պիտի գայ վախճանը»⁴: Այս հիմքից ելնելով Ա.Ե. դա-

ըերի հայ աւետարանիչներն ու հաւատացեալները հաւատացած էին, որ քրիստոնէութիւնը լոկ հիմնուած է մարդու բանականութեան ու հարուստ կարողականութեան վրայ: «Ոչ թէ մարդու ե պաաստանած, որ վերակացուի միջոցով տարածուի աշխարհում, այլ իր հաստատութիւնն իր մէջ ունի: Ոչ թէ ուրիշ վատքարների մօտ է վեհ երեւում, այլ վերելից՝ երկնից ունի իր անսուտ օրէնսդրութիւնը՝ ո՛չ միջնորդի ձեռքով, որովհետեւ մէկ է Աստուած եւ բացի Նրանից ուրիշը չկայ, ո՛չ աւելի մեծ, ո՛չ աւելի փոքր»⁵:

Հայաստանում քրիստոնէութեան յաղթանակը, իր աւետարանական գործունէութեան խորքը Գրիգոր Լուսաւորիչ տեսնում է Աստուածային ծրագրի մէջ: Նա համոզուած է, որ Աստուած իրեն բոլոր փորձանքներից ազատել է, որպէսզի դառնայ Հայաստանում իր խօսքի տարածողը, քրիստոնէութեան յաղթանակի զինուորը: Աստուած նրան փրկել է խոսրով արքայի հալածանքներից, հնարաւոր դարձրել նրա քրիստոնէական դաստիարակութիւնը, միացրել Տըրդատի բանակին, օգնել, որ բանակում հեղինակութիւն նուաճի: Աստուած նրան կենդանի է պահել Տրդատի դաժան տանջանքներից: Աստուած երկար տարիներ նրան կենդանի է պահել խոր Վիրապի բանտում: Այդ բոլորը Աստուած կատարեց, որպէսզի Գրիգոր Լուսաւորիչ մշակի Հայաստանի բնակիչների հոգիների ու մարմինների բժշկութիւնը: Խօսքը հայ ժողովրդին հասցեագրելով նա պնդում է. «Ձեր հոգիների ու մարմինների բժշկ դարձայ ձեզ մատուցելու այն, ինչ որ օգտակար է»: Մի քիչ անց նա աւելացնում է. «Թէպէտեւ մենք անարժան էինք, սակայն ձեր օգտի համար մեզ Աստուած պահեց եւ ցոյց տուեց իր հրաշքների գօրութիւնը: Քանզի մեզ պահեց, որպէսզի ձեր մշակութային գործին մօտենալով եւ ձեզ օգուտ բերելով՝ Աստուծոյ մարդասիրութիւնը մեր միջոցով ձեր անկատամար կատարուի»⁶: Հռիփսիմեանց կոյսերի նահատակութիւնն էլ իր դրական անդրադարձն ունեցաւ Հայաստանում քրիստոնէութեան օրինականացման գործում. «Նրանց թափած արդար արեան համար ձեր ապաշխարութեամբ ահա փառութիւն շնորհեց ամէն ինչ պարգեւող Աստուած»⁷: Ղազար Փարպեցի «Քրիստոսի առաւելագոյն

⁴ Մտ. 24:14:

⁵ ԵՂԻՇԷ, ՆՂ. աշխ., էջ 59:

⁶ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, թարգմանութիւն Արամ Տէր Ղեւոնդեանի, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, § 239, 248, 257, էջ 133, 137, 143:

օգնութիւնն է» տեսնում Հայաստանի վաղ շրջանի քրիստոնեաների գործունէութեան մէջ, որը նոյնիսկ հիացրել է «մոլորեալ մարդկանց»: Նրանք իրենց գործունէութեամբ «Հայաստան աշխարհն անգիտութեան խաւարից դէպի աստուածային արքայութեան լոյսը» առաջնորդեցին⁸:

Մենք ցանկանում ենք ձեր ուշադրութեան յանձնել այս առթիւ «Վարդապետութիւն Սուրբ Գրիգորի» բաժնում արտայայտուած երկու ուշագրաւ գաղափարների վրայ: Առաջինը աղերս ունի վաղ քրիստոնէութեան դարաշրջանում հակաքրիստոնեաների գործադրած հալածանքներին, մանաւանդ Գայիանէի, Հռիփսիմէի եւ նրանց խմբի անդամներին տանջամահ անելուն: «Եթէ ձեր միտքը մտնի, թէ մենք սպանեցինք սուրբ վկաներին, ապա իմացե՛ք, որ նոյն ձեռով Պօղոս իր հրէութեան ժամանակ չիմացուեց, որ լինելու է ընտրութեան անօթը: Նա եկաւ առաքեալների փարոգութեան ժամանակ եւ նրանց հալածելով, սպանեց Ստեփանոսին եւ ապա դարձաւ աստուածութեան խոնարհութեան, ինչպէս նաեւ Նրա բարձրութեան վկան»⁹: «Արդ դուք այս գոհերին սպանողներն է՛ք: Հաւատացե՛ք սրանց հաւատին եւ ձգեցե՛ք նրանց լուծը, ձեր հոգիներից դէմ գցե՛ք մեղքերի լուծը, եղե՛ք նշարտութեան փարոգի վկաներ, խմեցե՛ք հոգեւոր ըմպելիքի նոյն բաժակը եւ եղե՛ք նրանց կցորդները»¹⁰: Եթէ հայերը ընդունեն նահատակների քարոզած խաչեալ ու յարուիրէն առած Քրիստոս Յիսուսին, ապա նրանք ոչ միայն կը փրկուեն, յաւիտեական կեանքի ու Աստուծոյ թագաւորութեան կ'արժանանան, այլեւ նրանց վրայից կը վերանայ մարդասպանութեան յանցագործութիւնը:

Մարգարէներից սկսում է մատուցուկութիւնը: Նրանք սկսեցին խմացնել մեղքերի հատուցման բաժակը եւ անխուսափելի մահուան դառնութիւնը: Այժմ Քրիստոսով Աստուած քաղցր ըմպելիքն եւ ուրախութեան անոյշ գինին պատրաստել է ամէնքի համար, որոնք կամենում են այն ըմպել հաւատով: Պատրաստել է նաեւ չար խաւա-

7 Նոյն, § 249, էջ 137:

8 ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, Հայոց Պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Բազրատ Ուլուբաբեանի, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1982, էջ 7-9:

9 ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Նշ. աշխ., § 542, էջ 301:

10 Նոյն, § 544, էջ 303:

րի դառնութեան մրուրը՝ չարերի ըմպելին, որն այրում է մինչեւ կործանում: Հայ ժողովուրդը կանգնած է երկընտրանքի առաջ. նա կամ պիտի խմի «անոյշ գինին» կամ «դառնութեան մրուրը»: Այլ ընտրութիւն չկայ: Գրիգոր Լուսաւորիչ խորհուրդ է տալիս խմել առաջին բաժակից՝ խմել իմաստութիւնը, ողորմութիւնը, քաղցրութիւնը, հաւատը եւ ոչ թէ երկրորդը՝ անմտութիւնը, բարկութիւնը, անհաւատութիւնը, երկմտութիւնը, չարութեան այրիչ հուրը: Առաջին բաժակի հուրը լուսաւորելու է հայութեան եւ ըմպելու ընթացքում այրելով տանելու է նրա տգիտութեան, հեթանոսական մեղքերի ժանգը եւ փրկելու հաւատի յոյսով: Առաքեալները խմեցին առաջին բաժակից: Հայ մարտիրոսները հայ ժողովրդին բերել հասցրել են առաքեալների նոյն բաժակը: «Այս արդարները ցանկացան իրենց մահուամբ վկաներ լինել Տիրոջ մահուան, որը իր մահուամբ կենդանացրեց արարածների մեռելութիւնը: Քանզի մեր մահը ցանկալի դարձաւ մեր Աստուծոյ մահուամբ, որ մեզ համար խմեց մահուան քաժակը եւ մեզ խմելու տունց անմահութեան քաժակը: Վասնզի այս մահը ժամանակաւոր է, որ միւս անգամ նորոգուեմք, անփոփոխ, մշտնջենական կեանքի, յարութեան փառքի մէջ»¹¹: Պաշտպանելով այս գաղափարը Շահն Շահին զրադաշտականութիւնը ընդունելու վերջնագրին գրած իրենց պատասխան նամակում Վարդանանց շարժման ղեկավարները աւելացնում են, որ եթէ անմահն Քրիստոս Յիսուս մարդու համար մահացաւ խաչի վրայ, որպէսզի մարդը փրկուի, ապա իրենք, որ մահկանացուներ են, մեծ պատրաստակամութեամբ կը մահանան Քրիստոսի համար, մի մահ, որը փաստօրէն տանում է անմահութեան¹²: Այս հիմքի վրայ ակնյայտ է դառնում քրիստոնէական մի այլ բացառիկ առանձնայատկութիւն. քրիստոնեան չի վախենում մահից, որովհետեւ Քրիստոս Յիսուս յաղթել է մահուն: Մահը պարտուել է: Իսկ Ղեւոնդ Երէց ընդգծում է. «Եթէ մահը մեռում է մահով, չվախեանք Քրիստոսին մահակից լինել, որովհետեւ ում հետ որ մեռնեմք մեմք, նրա հետ էլ կը կենդանանանք»¹³ Վարդան Մամիկոնեան, մեծ զօրապետը, ելնելով այս բոլորից, եզրակացնում է, որ քրիստոնէութիւնը քաջերի կրօնն է կամ քրիստոնէութիւնը քաջացնում է մարդուն. «Վախը թերահաւատութեան նշան է. թերա-

¹¹ Նոյն, § 516, էջ 285:

¹² ԵՂԻՇԵ, Նշ. աշխ., էջ 83:

¹³ Նոյն, էջ 217:

հաւատութիւնը մենք վաղուց ենք մերժել մեզանից. նրա հետ թող վախճն էլ վախճի մեր մտքերից ու խորհուրդներից»¹⁴:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԳՈՐԾՕՆԸ

Եզնիկ Կողբացին հարցնում է, թէ ինչո՞ւ Յիսուս Քրիստոս աշխարհ եկաւ այդ տարիներին եւ ոչ աւելի շուտ: Նա գրում է. «Բայց ինչո՞ւ, ասում են, ուշացաւ Քրիստոսի գալուստը, եւ այնքան ազգեր կորան՝ առանց աստուածապաշտութեան»: Նախ նա Շեշտում է, որ Աստուած բոլոր դարերում աստուածապաշտութեան քարոզիչներ է ուղարկել, որոնց, սակայն, մարդիկ չեն հաւատացել: Ապա շարունակում է. «Քրիստոսը չեկաւ աշխարհի մանկութեան շրջանում, որովհետեւ մանուկներին պէտք էր կաթ, ոչ թէ ամուր կերակուր. եւ ոչ էլ եկաւ երիտասարդութեան եռանդուն շրջանում, երբ ելել-թափում էր դիւապաշտութեան մոլորութիւնը: Այլ նախ վարժեցրեց քարոզիչների ու մարգարէների միջոցով՝ իբրեւ սնուցում կաթով, եւ ապա եկաւ տալու կատարեալ վարդապետութիւնը՝ որպէս ամուր կերակուր: Քանի որ երեխային ոչ ոք ամուր կերակուր չի տալիս, մեծամեծ գաղտնիքներ չի յայտնում, ոչ էլ ծանրակշիռ խօսքեր է ասում, մինչեւ որ կատարեալ չափահասութեան գայ»: «Աստուած իր Որդու գալուստը յարմարեցրեց այն ժամանակամիջոցին, երբ գիտէր, որ օգտակար է լինելու»¹⁵: Այսպիսով, Եզնիկ պատմութեան հոլովոյթի դրդապատճառների մէջ նկատում է տուեալ երեւոյթի մարդկային պահանջմունքները բաւարարելու կարողականութիւնը, դրա մարդկութեան իմացական մակարդակի եւ մարդու զարգացումը թեան հետ ունեցած համապատասխանութիւնը, եւ առաջացող երեւոյթի պիտանիութեան, ժողովրդականացման հնարաւորութիւնները: Այս մօտեցումը կիրառելի է նաեւ Հայաստանում քրիստոնէութեան մուտքը, տարածումը եւ յաղթանակը հասկանալու եւ բացատրելու համար:

Վերոյիշեալ տրամաբանութեամբ մօտենալով մարդկային պատմութեան Եզնիկ Կողբացի թուարկում է կրօնների յաջորդականութիւնը: Հետեւելով հրէական աւանդութեան նա հեթանոսութեան պատ-

¹⁴ Նոյն, էջ 211:

¹⁵ Եզնիկ ԿՈՂԲԱՑԻ, Եղծ Աղանդոց, Թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Ա. Արրահամեանի, Երեւան 1994, Երեւանի Համալսարանի հրատարակութիւն, Գ. գիրք, ԺԶ., էջ 189-191:

մոլթիւնը սկսում է Սերուքից (Serug), որը Ռազաւի որդին էր եւ Նաքորը հայրը, որը Աբրահամի մեծ հայրն էր¹⁶: Ղուկաս նրա անունը յիշատակում է Քրիստոս Յիսուսի ծննդաբանութեան մէջ¹⁷: Նրա կարծիքով նախնիների պաշտամունքը, հերոսապաշտութիւնը հիմք է հանդիսացել հեթանոսութեան, թէեւ չի ժխտում բնութեան պաշտամունքի դերը: Եզնիկ բաժանում է այն տեսակէտը, որ առաջին կրօնները կոչուել են խուժական, սկիւթական եւ հեթանոսական: Հրէութիւնը, Յուդայական կրօնը, գալիս ու վերցնում է դրանց: Դրան յաջորդում է քրիստոնէութիւնը¹⁸:

Նոյն հարցը բարձրացնում է նաեւ «Գրիգորի Վարդապետութեան» հեղինակը (Մեսրոպ Մաշտոց): Նա գտնում է, Աստուած մարդ ու մարդ-Աստուած յարաբերութիւնը, ըստ աստուածային ծրագրի, այնպէս է իր բնոյթով, որ Արարիչը անընդհատ հաղորդակցութեան մէջ գտնուի մարդու հետ, որ Աստուած միշտ տարբեր ձեւերով յայտնուի մարդուն, խօսի նրա հետ, պատգամի նրան: Քանի Աստծուն բնորոշ է բնական անտեսանելիութիւնը, այսինքն ոչ ով կարող է տեսնել Աստծուն, եւ քանի մարդ զգայականի միջոցով ու օգնութեամբ կարող է ըմբռնել, հասկանալ ու ճանաչել գաղափարները, աստուածայինը, Աստուած մարդուն ներկայանում է մարմնականացուած ձեւով: Քրիստոս Յիսուս մարմնականացուած, մարդացած Աստուածն է: Նա աշխարհ եկաւ աստուածային ճշմարտութիւնները մարդուն փոխանցելու, նրան մեղքից ազատելու ու յաւիտենական կեանքի արժանացնելու համար, մարդուն նորից դէպի Աստուած վերադարձնելու համար: «Իսկ ինչո՞ւ արդեօք Միածինը երկարաձգում էր արարածներին նեղութիւններ հասցնելը, եթէ ոչ այն բանի համար, որ նախապէս զգուշացնի եւ իրեն ընտելացնի, որպէսզի երբ յանկարծակի երեւայ, անծանօթ, անընդունելի չլինի, այլ իբրեւ նրան տեսածներ ու սպասաւորներ, որպէս ծանօթ ընդունեն: Քանզի արդէն այդքան ժամանակ է, որ իր արարածներին գալով երեւաց ու անընդունելի եղաւ, ապա որչափ եւս անընդունելի պիտի լինէր, եթէ յայտնուէր այնպիսիների, որոնք չէին ազդարարուած եւ տեղեկացուած: Այլ կանխաւ յայտնեց խորհուրդը ամէն ազգերին եւ յաւիտեան եկողներին»¹⁹: Դժուար չէ տեսնել

¹⁶ Ծն. 11:20, Ա. Մնց. 1:20:

¹⁷ Ղկ. 3:35:

¹⁸ Եզնիկ ԿՈՂԲԱՑԻ, նշ. աշխ., էջ 169:

Նզնիկի եւ Ագաթանգեղոսի (Գրիգոր Լուսաւորչի-Մեսրոպ Մաշտոցի) գաղափարների ընդհանրութիւնը:

Ագամի եւ Եւայի անկումից յետոյ, մեղքի առաջացումից յետոյ, Աստուած անմիջապէս չգործադրեց մահուան պատիժը: Նա մարդու հետ չխզեց իր կապն ու հաղորդակցութիւնը: Նոր վիճակում ու պայմաններում եւ նոր առաքելութեամբ ու բովանդակութեամբ հանդէս եկող այդ կապն ու հաղորդակցութիւնը իրականացում էր մեղաւոր մարդու հետ: Մեղքը խանգարում էր, որ այն բնականոն ընթանայ, որ մարդ կարողանայ ըստ էութեան եւ ճիշտ կերպով լսել Տիրոջ: Մարդը մեղքի պատճառով օտարացած էր: Խիստ թուլացած էր մարդու ծանօթութիւնը Աստծոյ հետ: Անհրաժեշտ էր որոշակի ժամանակ ու փորձառութիւն, որ մարդ վարժուի, յարմարուի ու ծանօթանայ նոր վիճակին եւ նոր բովանդակութեամբ իրականացող հաղորդակցութեան: Այսպիսով, Ագաթանգեղոս ժամանակի գործօնը դիտում է ընկերային, իմացական ու հոգեբանական առումով: Ամփոփելով Գրիգոր Լուսաւորչի-Մեսրոպ Մաշտոցի հայեացքները Բրիտանոսի մարդեղացման մասին Ռոպրթ Թոմսըն գրում է. «Մարդեղացումը Աստծոյ յանկարծակի գաղափարը չէր: Այն նրա փրկութեան տիեզերական ծրագրի մի մասն էր: Մարդեղացման խորհուրդը պահուած էր ժամանակի մէջ եւ յայտնուած արդարների ու մարգարէների գուշակութիւնների մէջ ըստ վերջիններիս այն ըմբռնելու կարողութեան: Այսպիսով Որդին առաջին մեղքից յետոյ անմիջապէս չեկաւ երկիր, որպէսզի մարդիկ նախագուշացուած չլինելով չընդունեն նրան»²⁰:

Ագաթանգեղոս (Գրիգոր Լուսաւորչի-Մեսրոպ Մաշտոց) զուգահեռ է տեսնում արարչագործութեան ընթացքի եւ մարդու պատմութեան միջեւ: Աստուած կարող էր մի ակնթարթում ստեղծել ողջ բնութիւնը: Սակայն Նա նախընտրեց աստիճանական արարչութիւնը վեց օրերի ընթացքում եւ եօթերորդ օրը հանգստացաւ ու մարդկանց պատուիրեց, որ նրանք էլ վեց օր աշխատեն եւ եօթերորդ օրը հանգստանան, քանի որ այն Աստծոյ օրն է: Նոյն տրամաբանութեամբ նա գտնում է, որ Աստուած հէնց առաջին օրից եւ մի անգամից կարող էր գործադրել աստուածային փրկութեան ծրագիրը եւ դարեր չսպասել Յիսուսին առաքելու համար: Բայց Աստուած

¹⁹ Ա.Գ.Ա.Թ.Ա.ՆԳԵՂՈՍ, Նշ. աշխ., § 352, էջ 197:

²⁰ The Teaching of Saint Gregory, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1970, Translation and Commentary by Robert W. Thomson, Introduction, p. 6).

նախընտրում է աստիճանականութեան, կարգ ու կանոնի պահպանումը: Ի միջի այլոց նշենք, որ Մովսէս Խորենացին հաստատում է, որ «կարգեր պահպանելու» սկզբունքը կիրառել է Աստուած ինչպէս արարչութեան ժամանակ, այնպէս էլ պատմութեան մէջ²¹:

Ելակէտ ունենալով վերոյիշեալ սկզբունքն ու պատկերը Ագաթանգեղոս (Գրիգոր Լուսաւորիչ-Մեսրոպ Մաշտոց) մարդկային պատմութիւնը բաժանում է հիմնուելով արարչութեան եօթնօրեայ տեւողութեան ծրագրից: Արարչութեան ամէն մի օրը պատմութեան մէջ ներկայանում է որպէս մի հազարամեակ: Այնպէս ինչպէս իւրաքանչիւր օր Աստուած իրականացնում է որոշակի ասպարէզի արարչութիւն, այնպէս էլ ամէն մի դարաշրջանին բնորոշ է Աստուծոյ դրսեւորման առանձնայատկութիւն: Քանի եօթերորդ օրը Տիրոջ օրն է եւ Տէրը այդ օրը հանգստացաւ ու մեզ պատգամեց նոյնպէս հանգստանալ ու այդ օրը յատուկ նուիրել իրեն պաշտելու եւ փառաբանել, այդպէս էլ եօթերորդ հազարամեակը Տիրոջ հազարամեակն է, Աստուծոյ յաւիտենական իշխանութիւնը, Աստուծոյ թագաւորութեան մէջ բոլոր Աստուծոյ որդիների համատեղ կեանքի ժամանակաշրջանը²²:

Առաջին դարաշրջանը սկիզբն էր: Չարիքի ու դժուարութիւնների դարաշրջանում, Ա-Ե. դարաշրջաններում, կարող են նաեւ որոշ մարդիկ ընտրել լաւը, բարին, արդարը, վարձատրութեան արժանին ու աստուածայինը: Վեցերորդ՝ նորոգման փուլում, Աստուած իր յայտնութիւնը, մարդու հետ յարաբերութիւնը, հաղորդակցութիւնը իրագործեց իր աշխարհ դալով, մարդեղացմամբ, հրաշքներով, քարոզչութեամբ, խաչի վրայ թափած իր արիւնով մարդուն փրկելով մեղքից, յարութեամբ մարդու անմահութիւնը նորից հաստատելով եւ համբարձմամբ: Նա մարդկութեան պարզեցեց նաեւ Սուրբ Հոգու էջքը եւ Քրիստոսի եկեղեցին: Վեցերորդ հազարամեակը լինելու է նաեւ պատմութեան (ժամանակների) վախճանը, երբ տեղի է ունենալու Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստը, երբ Քրիստոս իր հետ է բերելու եօթերորդ դարաշրջանի խորհուրդը: Աստուծոյ Հոգին վեցերորդ դարաշրջանում երեւաց կատարելու համար այն, ինչ նախորդում մարդարէացուել ու խոստացուել էր²³: Այսպիսով, Քրիստոս Յիսուսի յայտնութիւնը, ըստ Ագաթանգեղոսի, ունի նաեւ իր ներքին տրամա-

²¹ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Հայոց Պատմութիւն, Թարգմ. Ս. Մալխասեանի, Երեւան, 1940, էջ 56, 133:

²² ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Նշ. աշխ., § 366, 669, 670, էջ 205, 375:

բանութիւնը, որու մէջ իր տեղն ունի նաեւ ժամանակի գործօնը: Աստուծոյ յայտնութիւնը մարդու կերպարանքով նա բացատրում է մարդկային իմացութեան ու ճանաչողական կարողականութեան առանձնայատկութիւններով, մանաւանդ մարդու իմացութեան տկարութեամբ:

Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» գրքում Գրիգոր Լուսաորչին վերագրուած աղօթքում արտայայտւում է այն գաղափարը, որ հին ժամանակներում Աստուած թոյլ է տուել, որ մարդիկ զնան ըստ իրենց կամքի եւ շեղուեն հունից: Իր այդ տեսակէտը նա բխեցնում է Սաղմոսից. «Իմ ժողովուրդը չունկնդրեց ձայնիս, եւ Խարայէլն Ինձ չնայեց: Բարձիթողի մատնեցի նրան, գնաց իրենց սրտի թելադրանքով, բանգի շարժուեցին իրենց կամքով»²⁴: Իսկ նոր ժամանակներում արդէն Աստուած «կանչում է ձեզ իր փառքին ու անեղծութեանը, որպէսզի ժառանգորդ դառնա՞նք յաւերժ կենդանութեան, որ չի անցնելու»²⁵:

Ագաթանգեղոսի «Հայոց Պատմութեան» մէջ մարդկային գոյութեան ընթացքը դիտւում է նաեւ միալեզուութիւնից ու միացեղութիւնից դէպի բազմալեզուութիւն եւ բազմացեղութիւն անցնելու եւ նորից միալեզուութիւն ու միազգութիւն վերագառնալու իմաստով: Առաջինը տեղի է ունենում Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ժամանակ, իսկ երկրորդը իրականանում է Քրիստոս Յիսուսի խաչելութեամբ: Աշտարակով մարդկութիւնը բաժանւում ու թշնամանում է, իսկ Քրիստոսի խաչով փրկուելով միանում է նորից բայց այս անգամ Աստծոյ թագաւորութեան մէջ²⁶:

Հեղինակը համոզուած է, որ եթէ Բաբելոնի աշտարակը բաժանեց ազգերին ու քայքայեց նրանց միասնութիւնը, ապա Յիսուս Բրիստոսի խաչը պիտի միաւորի բոլոր ազգերին մէկ միասնական ընտանիքի մէջ, Աստծոյ թագաւորութեան մէջ: Քրիստոսի եկեղեցու գլխաւոր առաքելութիւններից մէկը նա տեսնում է վերջինիս մէջ: Սխալ կը լինէր կարծել, որ Գրիգոր Լուսաւորիչ-Մեսրոպ Մաշտոց կողմնակից են եղել ազգերի մահացման տեսութեան կամ ջատագովը գլոբալիզմի: Հարցը այստեղ վերաբերում է մարդ-

23 Նոյն, § 670, 671, էջ 375:

24 Սղ. 80:12-13:

25 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Նշ. աշխ., § 236, էջ 131, Բ. ՏՄ. 1:10:

26 Նոյն, § 297, էջ 167, § 577-581, էջ 321-325:

կուլթեան իմացական, հոգեւոր կեանքի զարգացման բնական ընդհանրացմանը: Մարդկութիւնը Գրիստոսով եղբայրանալով ու Աստծուն մէկ ընդհանուր Հայր ճանաչելով դառնում է մէկ միասնական ընտանիք, այդ միասնութեան մէջ մարդկային ամէն մի անհատ ու խումբ այս աշխարհում պահպանում է իր աստուածատուր առանձնայատկութիւնները: Մեր կարծիքով, աւելի ճիշտ կը լինէր հայ մեծ երախտաւորների հարցադրման մէջ տեսնել բանական ու բնական էքլիմէնական մտածողութեան սաղմերը:

ՋԱՏԱԳՈՎԱԿԱՆ ՄՕՏԵՑՄԱՆ ԴԵՐԸ

Ինչպէս արդէն ապացուցել է արդի հայագիտութիւնը Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց»ը մեծ հաւանականութեամբ խմբագրուել է Բ-Ե. դարերում բանաւոր եւ գրաւոր կերպով շրջանառութեան մէջ գտնուող մի շարք նիւթերի հիման վրայ: Վերջիններիս թուում յատկապէս կարելի է նշել Հայաստանում Աւետարանը քարոզելու մասին եղած պատումները, հին վկայաբանութիւնները, Գրիգոր Լուսաւորչի տեսիլը, «Պարսից պատերազմ» ժողովրդական վէպը, Գորիա եւ Շմոն վկաների գրուածքը, Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրուող երկերը, Կորիւնի «Վարք Մաշտոց»ը, Եզնիկ Կողբացու «Նդծ աղանդոց»ը եւ այլ ստեղծագործութիւններ: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն հայոց»ի վաղագոյն խմբագրութիւններից մէկը, որից կատարուել են յունարէն եւ արաբերէն թարգմանութիւնները, աստիճանաբար մոռացութեան է մատնուել եւ մեզ է հասել Ե. դարի կէսերին կազմուած եւ կանոնական համարուող խմբագրութեան տարբերակը: Աշխատութեան վաղագոյն խմբագրութիւնները պարունակել են նախորդ դարերում տարածուած այնպիսի նիւթեր, որոնք դուրս են թողնուել կանոնացման ընթացքում: Յամենայն դէպս, որքան էլ օգտագործուած հին աղբիւրներից վերցուած մասերը յետագայում ենթարկուել են վերատեսութեան, այնուամենայնիւ մեզ հասածից էլ կարող ենք պատկերացում կազմել Հայաստանում վաղ քրիստոնէական վարդապետութեան մասին²⁷:

Ագաթանգեղոսից մենք իմանում ենք, որ Հայաստանում քրիստոնէութեան տարածման, արմատաւորման եւ յաղթանակի մէջ ուղղակի դեր է ունեցել նախաքրիստոնէական հաւատալիքների եւ

²⁷ Տե՛ր ՄԿՐՏՁԵԱՆ Գ., Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից, Վաղարշապատ, 1896,

քրիստոնէութեան միջեւ ընդհանրութիւններ նկատելու փորձառութիւնը, որը առաւելաբար կապուած է ջատագովութեան հետ: Ինչպէս գիտենք, ջատագովութիւնը քննադատելով հեթանոսական մշակոյթը, միաժամանակ աշխատում է երկխօսութիւն ստեղծել հեթանոսների ու քրիստոնէաների միջեւ: Արդիւնաւէտ երկխօսութիւնը ենթադրում է գտնել փոխադարձաբար ընդունելի ընդհանուր եզրեր, գաղափարներ: Ջատագովները յաճախ քրիստոնէութիւնը ներկայացնում էին որպէս հեթանոսութեան երկարամեայ երազանքը: Վաղ շրջանի որոշ ջատագովներ այնքան էին ընդգծում այդ ընդհանրութիւնը, որ անտեսում էին քրիստոնէութեան մի շարք առանձնայատկութիւնները ու շեղում դէպի աղանդաւորականութիւն:

Գրիգոր Լուսաւորիչ հեթանոսների ներկայութեամբ Աստծուն դիմելով ասում է. «Եւ որովհետեւ մարդիկ սովոր էին մեռեալների անշունչ արձաններին երկրպագել, Ինքն էլ մեռեալ արձան դարձաւ խաչի վրայ: Մեռաւ ու անշնչացաւ, որպէսզի սովորական դարձածի միջոցով արագօրէն հնազանդեցնի Իր պատկերին իբրեւ կարթ ցոյց տալով խաչը եւ Իր մարմինը դարձնելով աշխարհի կերակուր դրա միջոցով նրանց որսալու Իր աստուածութեան մշտնջենաւոր արքայութեան արքունական սեղանի համար: Քանդակուած փայտերի փոխարէն նա իր խաչը կանգնեցրեց ամբողջ աշխարհի մէջ, որպէսզի փայտի երկրպագելուն վարժուածները սովորական դարձածի միջոցով համաձայնուէին երկրպագել փայտ խաչին եւ նրա վրայ եղած մարդադէմ պատկերին: Քանզի մարդիկ սիրեցին սնտոի աստուածների պատկերների անխօս կուռքերը, այդ պատճառով էլ Աստծոյ Որդին Իր

3-53: ՄԱՌ Ն., Հանգամանալից գեկոյց Սինայում կատարուած աշխատանքների, Հաղորդում Կայսերական Ուղղափառ Պաղեստինեան Ընկերակցութեան», հտ. ԺԴ., մաս Բ., 1903, էջ 22-25 (ռուսերէն): ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ Հ. Ն., Արեւելեան վկայք, Բազմալէզ, 1905 էջ 251-255, 358-360: ՄԱՌ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, Հայերի, վրացիների, արխագների եւ ալանների մկրտութիւնը Սուրբ Գրիգորի կողմից, Սանկտպետերբուրգ, 1905 (ռուսերէն): ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Նիւրնբեր հայ վկայարանութեան պատմութեան համար, Վիեննա, 1914: ԶԱՄԻՆԵԱՆ Ա., Հայ գրականութեան պատմութիւն, մաս Ա., Նոր Նախջեւան, 1914, էջ 67-71: ՍԱՐԳՍԵԱՆ Հ. Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեցետիկ, Հ. Բ. Վենետիկ, 1924 էջ 23-24, 52-53, 224: ԹՈՒՐՈՍԵԱՆ Հ. Յ., Քանի մը խնդրական կէտեր Կորինի գրքի մէջ, Բազմալէզ, 1932, էջ 261-264: ԱԲԵՂԵԱՆ Մ., Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն,

մարմնով մարդու կերպարանք առաւ՝ մարդկային պատկերի նմանութեամբ եւ ելնելով բարձրադիր խաչի վրայ, որպէս բարձր դիտակէտի, ցոյց տուեց մարդկային արարածներին՝ անբարբառ մեռելութիւնը, ուստի տեսնելով Նրան տիեզերքի բարձունքի վրայ՝ ցնծացին, երկրպագեցին ու հնազանդուեցին: Եւ քանի որ մարդիկ սովոր էին անխօս կուռքերի մեհեաններում ուրախանալ՝ գոհեր մատուցելով, դրա համար էլ Քո Որդու գոհաբերման ժամանակ Դու կոչեցիր տիեզերքը ասելով. «Իմ պարարտ կենդանին մորթուած է, եւ իմ մաշը պատրաստ է» ու բազմացրիր ուրախութիւնը Քո խաչուած Որդու համար եւ յագեցրիր ամբողջ տիեզերքը կենարար մարմնով, որը բաւական կերակուր ու կենդանութիւն է Քո բոլոր երկրպագուներին ամբողջ տիեզերքում: Իսկ նրանք, որ չկարողացան հոգեւոր սեղանի հարսանիքի հրաւերին գալ, նրանց պատրաստեցիր յաւիտենական տանջանքներին, անանց դասաստանի անվերջանալի չարաչար մահուանը եւ նրանց քաղաքները շինեցիր, պատրաստեցիր գալիք բարկութեան կրակների մէջ: Եւ քանի որ մարդիկ ուտում եւ խմում էին դիցապաշտութեան գոհաբերուող անասունների արիւնը, դրա համար Նա Իր արիւնը թափեց փայտի վրայ, քանզի փայտ դնելով քանդակուած փայտերի փոխարէն, իսկ Իր Անձը, մարդադէմ պիղծ արձանների դիմաց եւ Իր արիւնը՝ արիւնների ուրախ նուագների փոխարէն, դրանով իսկ նորոգում է Նա մարդկային գալարութիւնը: Եկաւ Նա Իր արեամբ փրկեց մեզ ստրկութիւնից եւ Իր աստուածութեամբ Իր արեամբ փրկեց մեզ ստրկութիւնից: Քանզի մենք եմք Քո Որագատեց չար մեղքերի ծառայութիւնից: Քանզի մենք եմք Քո Որդու արեան գինը, Նրա արեամբ ու մարմնով փրկուածներս ու ազատուածներս»²⁸:

հտ. Ա., էջ 157-166: Ա.ԿԻՆԵԱՆ Ն., Փոքր Սոկրատ համառօտողն ու խմբագիրը, *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1948, էջ 15-68, *Նոյնի՝* վկայարանութիւն սրբոյն Կիւրդի եւ մօր նորա Աննայի, Ագաթանգեղոսի աղբիւրներէն, *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1948, էջ 129-155: ՄՈՒՐԱՍԵԱՆ Պ. Մ., Ագաթանգեղոսի Հին Վրաստանի խմբագրութիւնները, *Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան*, 1982: ՏԵՐ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ ԱՐԱՄ, Ագաթանգեղոսի «Պատմութեան հայոց»-ի ներածութիւնն ու ծանօթութիւնը, *Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն*, 1983, էջ 4-14, 157-164, 168-169, 174-177): Իմ «Հայ Սոցիալական Վարդապետութիւնը» վերլուծել եմ որպէս Մեսրոպ Մաշտոցի հեղինակութիւն, նշուած աշխատութիւն էջ 88-109:

Հեթանոս մտածողների հայեացքներում դրական հարցադրումներ է մատնացույց անում նաեւ Եզնիկ Կողբացին: Յոյն իմաստասէրներին քրիստոնէութեան դիրքերից գնահատելով նա գրում է. «Արդ ինչպէս առաջ էլ ասացիմք, երբ փիլիսոփաները մտնում տեղ գտած օրէնքներով Աստծուն եմ փնտռում, գովեստի եմ արժանի, բայց դէպի բազմաստուածութիւն հակուելը եւ աշխարհը Աստծուն մշտական գոյակից համարելը սաստիկ անօրէնութիւն է»²⁹: Պիլթագորասի մասին խօսելով նա մասնաւորեցնում է իր միտքը եւ պնդում, որ վերջինս ճիշտ է, երբ ամէն ինչի սկզբնապատճառ է ընդունում մէկ միութիւնը: Գովասանքի արժանի կը լինէր, եթէ նախախնամութիւնը այդ սկզբով պայմանաւորէր: Նա պարսաւանքի արժանի է, քանի որ սկզբնապատճառը եւ նախախնամութիւնը տարբեր ակունքներից է բխեցնում, պնդում է Եզնիկ³⁰: Մի այլ առիթով Եզնիկ ընդգծում է, որ ինքը սիրում է Պղատոնի աստուած փնտռելու պատրաստակամութիւնը, բայց չի կարող գովել նրա ամբարտաւանութիւնը³¹:

Է. դարի ակննաւոր գիտնական Անանիա Շիրակացին չեչտելով, որ տուեալ մօտեցումը ինքը սովորել է Պօղոսից, շարունակում եւ խորացնում է նշուած աւանդութիւնը. «Նախկին ժամանակներում իմաստուն մարդիկ, որոնք մանուկ հասակից իրենց կեանքը նուիրել են երկնային երեւոյթների ուսումնասիրութեանը եւ խորացել են իմաստասիրական գիտութեան էութեան մէջ, հասկացել են ամէն ինչ եւ մտնով վեր խոյացել երկնաճեմ բարձրութեամբ, նրանք պսակներ, կալուածներ եւ շնորհակալութիւններ են ստացել մեծամեծ քաղաւորներից: Իսկ եկեղեցու ուսուցիչները, որոնք իրենց կեանքը նուիրել են ուսումնասիրութեան՝ անցնելով ամէն կարգի մգնութիւնների սահմանից, պահել են աստուածային հաւատքը եւ խորամուխ եղել գիտութեան մէջ: Եւ քանի որ Սուրբ Գրքի մէջ արձանագրուած օրէնքները հակառակ չեն քնական գիտութեան, նրանց մէջ գոյութիւն ունի միասնութիւն, ուստի առաջին իմաստասէրները մեզ համար դաստիա-

28 Ա.ԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Նշ. աշխ., § 81-85, էջ 55-59: ԽՐԼՈՊԵԱՆ Գ., Հայ Ընկերային իմաստասիրութեան Պատմութիւն, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1978, էջ 48-58:

29 ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ, Նշ. աշխ., էջ 171:

30 Նոյն, էջ 181:

31 Նոյն, էջ 197:

եւ ամէն պատրաստութեամբ իրեն զարդարելով, ըստ աւետարանական կանոնների՝ դարձաւ մարդասէր Աստծոյ ծառայութեանը»³⁴։ *Ինչպէս աղբիւրները մեզ յայտնում են մանուկ Տրդատ դաստիարակուել է Լիկիանէս անունով ականաւոր մի կոմսի տանը ու ձեռք բերել հարուստ գիտելիքներ, ըստ որում եւ իմաստասիրութեան ասպարէզում*։

Ինչպէս արդէն նշեցինք Բ. դարից՝ սկսած Զատագովական այս աւանդութիւնը, որը լայն տարածում է գտել Հայաստանում, իր աղունքներն ունի Պօղոսի հայեացքներում։

Պօղոս Աթէնքի հրապարակներում էպիկուրեան եւ ստոյիկեան փիլիսոփաներին քարոզում էր քրիստոնէական վարդապետութիւնը։ Փիլիսոփաները Պօղոսին բռնում ու տանում են այն վայրը, որտեղ իրենք քննարկում են իմաստասիրական հարցեր ու վիճում իրար հետ եւ նրան ասում. «Կարո՞ղ եմք իմանալ, թէ ինչ է այդ նոր վարդապետութիւնը, որ դու փարզում ես»։ Պօղոս նախ շեշտում է քրիստոնէաների ու հեթանոսների միջեւ եղած ընդհանրութիւնը. «Աթենացիներ, տեսնում եմ, որ դուք ըստ ամենայնի ջերմեռանդ հաւատասէր էք, քանի որ շրջելով եւ տեսնելով ձեր պաշտածները՝ գտայ նաեւ մի քագիւն, որի վրայ գրուած էր «Անծանօթ Աստծուն» ում դուք առանց նախաչելու էք պաշտում, եւ նոյնն եմ փարզում ձեզ»։ Այդպիսի անունով բազիլիկների եւ պաշտամունքային վայրերի գոյութիւնը հաստատում է Գ. դարի հեղինակ Յիլոստրատ կրտսերը Ա. դարի հեղինակ Ապոլոնիոս Թիանացու կենսագրութեան մէջ, Ա.Բ. դարերի յոյն ճանապարհորդ եւ աշխարհագէտ Փոսոնիասը իր «Յունաստանի նկարագրութիւնը» գրքում։ Պերգամոնում գտնուող Դեմետրի տաճարում էլ յայտնաբերուել է այդպիսի մակագրութեամբ պաշտամունքային անկիւն։

Պօղոս չի ընդգծում, որ նրանք հեթանոսներ են, չաստուածների են պաշտում։ Այլ շեշտում է, որ նրանք շատ կրօնասէր են։ Իրօք, յոյները ամէն իրի եւ երեւոյթի համար չաստուածներ ունէին։ Յոյները չէին ցանկանում որեւէ բան դուրս թողնել եւ ստեղծել էին «անծանօթ աստծոյ» պաշտամունքը։ Այդ «աստծուն» կարող էր պաշտել որեւէ օտարական եւ մտածել, որ պաշտում է իր «աստծուն»։ Այսպիսով, Պօղոս սկսում է խօսել անծանօթ Աստծոյ, իր Աստծոյ մասին, այն Աստծոյ մասին, որ ինքն է պաշտում, իրաւ ու

34 Ա.Գ.Ա.Թ.Ա.ՆԳԵՂՈՍ, Նշ. աշխ., § 863-864, էջ 481։

կենդանի Աստծոյ մասին: Իր Աստուածը արդէն անծանօթ չէ, այլ ծանօթ է ու իրեն յայտնել է ողջ մարդկութեան: Այդ Աստուածը Արարիչ է: Նա մէկ սկզբից արարել է մարդուն, ազգերին ու սահմանել նրանց կենսագործունէութեան տարածքները: Նա կարիք չունի որեւէ բանի: Ինքն է տալիս մարդուն այն, ինչով մարդ ապրում ու գործում է: Ինքն է պահում մարդուն: Նրա մէջ է ապրում մարդ եւ Նա էլ ապրում է մարդու մէջ: Նա հեռու չէ մարդուց եւ կանչում է մարդուն ապաշխարութեան, որպէսի յարութիւն առնի մեռելներից ու յաւիտենական կեանք ունենայ³⁵: Ինչպէս դժուար չէ նկատել Ազաթանդեղոս-Լուսաւորիչ հարցադրումների մեծ մասը բխում են Պօղոսի արտայայտած այս մտքերից:

Ուշագրաւ է Պօղոսի արտայայտած հետեւեալ միտքը. «Մէկ արիւնից ստեղծեց մարդկանց բոլոր ազգերը, որ բնակուեն ամբողջ երկրի երեսին, հաստատեց նախակարգեալ ժամանակները եւ դրեց նրանց բնակութեան սահմանները, որ փնտռեն Աստծուն, որպէսզի թերեւս խարխափեն դէպի Նա, գտնեն Նրան. թէեւ Նա մեզնից իւրաքանչիւրիցս հեռու էլ չէ, քանի որ Նրանով ապրում ենք եւ շարժւում ենք եւ կանգնում, ինչպէս ձեր քանաստեղծներից ոմանք ասացին, թէ՛ իսկը Նրա գարմն ենք»³⁶:

Այսպիսով, ապացուցելու համար, որ միաստուածութեան գաղափարի հիմքերը հարազատ են իր լսարանի անդամների իմաստասիրական համակարգի համար զուգահեռներ է անցկացնում հրէական միաստուածութեան եւ ստոյիկեան միաստուածութեան գաղափարների միջեւ եւ դրանից յետոյ մատնանշում քրիստոնէական միաստուածութեան արմատական տարբերութիւնները: «Ձեր քանաստեղծներից ոմանք» ասելով Պօղոս նկատի ունի Գ. Ա. երրորդ դարում ապրած Արասթոսին եւ Կլեանթոսին, որոնք Ձեւսի ձօնուած իրենց օրհներգերում արտայայտել են այն գաղափարը, որ մարդը աստուծոյ գարմն է: Յոյն իմաստասէրները մասնաւոր առարկութիւն չարեցին բազմաստուածութեան դէմ եւ միաստուածութեան ի նպաստ Պօղոսի փաստարկների նկատմամբ: «Երբ լսեցին մեռելների յարութեան մասին, ոմանք ծաղրի էին ենթարկում. ոմանք էլ ասում էին. «Մի ուրիշ անգամ կը լսեմք քեզնից այդ մասին»³⁷:

35 Գրծ. 17:22-31:

36 Գրծ. 17:16-28 ընդգծումը իմն է Գ. Խ.

37 Գրծ. 17:32-33:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԻԹԵԱՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐ

Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութեան Գ. բաժինը (259-715 պարբերութիւնները, էջ 145-399) կրում է «Սուրբ Գրիգորի Վարդապետութիւնը» խորագիրը: Այն քրիստոնէական վարդապետութեան ինքնատիպ շարադրութիւն է, որը նման է ուտարբերում է Աստուածաշունչի սովորական մեկնութիւնից, կրօնական սովորական դասագրքից (Catechism) որը նշանակում է (լսելի դարձնել): Այն օգտագործուել է Ժ.Ձ. դարից: Մինչեւ այդ համանման երկերն էլ յետագարձ կերպով անուանուել են նոյն կերպ: Գրաւոր այդպիսի ուսուցման դարեր առաջ նախորդել է բանաւորը:

Այդպիսի վարդապետական բանաւոր ու գրաւոր ուսուցման նպատակն էր քրիստոնէութիւնը ընդունած անհատին նախապատրաստել մկրտութեան ու հաղորդումի: Ագաթանգեղոսը օգտուել է մինչեւ իր ժամանակը չընթանալով մէջ եղող կրօնական համանման գործերից (Հիպոլիտոս (170-236), Որոգինէս (185-254), Կիւրեղ Երուսաղէմացի (315-387), Ամբրոսիոս (339-397), Ոսկեբերան (347-407), Թէոդորոս Մոպուեսացի (350-428)): Նա սակայն, չի պահել քննարկուող ու մեկնաբանուող հարցերի աւանդական կառոյցն ու ոճը: Ագաթանգեղոս չի վերլուծել Տէրունական աղօթքը, Քրիստոս Յիսուսի մանրամասն կենսագրութիւնը: Առաւելաբար կեդրոնացել է այն հարցերի վրայ, որոնք լոյս են սփռում Աստծոյ մարդու հետ անընդհատ հաղորդակցման մէջ գտուելու իրողութեան, ապաշխարութեան, փրկութեան վրայ: Նա ընթերցողի ուշադրութիւնը սեւեռում է, թէ ինչպէս Աստուած յայտնւում է մարդուն, թէ ինչպէս Նա խօսում ու պատգամում է մարդուն, թէ ինչպէս Նա աստիճանաբար մարդուն ծանօթացնում է աստուածային ճշմարտութիւնների հետ, Աստծոյ կամքին: Հեղինակը առանձնացնում է քրիստոնէական վարդապետութեան, իր կարծիքով, առաւել էական ու խորքային հիմնադրոյթները եւ ընթերցողի ուշադրութիւնը սեւեռում դրանց վրայ: Դրանք այն դրոյթներն են, ըստ Ագաթանգեղոսի, որոնցով քրիստոնէութիւնը տարբերում է Հայաստանում գործող միւս կրօնների վարդապետութիւնից, որոնցով ընթերցողին պիտի համոզի քրիստոնէութեան հիմնաւորութեան, ճիշտ եւ ընդունելի լինելը: Դրանք նաեւ այն փաստարկներն են, որոնց ազդեցութեան տակ հայերը գերադասեցին Յիսուսի վարդապետութիւնը եւ ընդունեցին այն: Նկատի պէտք է ունենալ, որ այդ օրերին քրիստոնէութիւնն ու աւանդական

պել, նրան յուշել ճիշտն ու արդարը, ցոյց տալ կեանքի ճիշտ ուղին ու փրկել վտանգից: Որոշ մարդիկ հասկացել ու ընդունել են նրան, ուրիշները ոչ: Աստուած մեծ համբերութեամբ շարունակել է ու շարունակում է յայտնուել մարդուն: Նա բոլոր մարդկանց ցանկանում է տալ հաւասար հնարաւորութիւն աստուածային ծրագրի ընդունելու գործում: Այսպիսով Աստուած ապացուցում է, որ ինքը մասնաւոր սէր ունի դէպի մարդը, որ ինքը մեծապէս հետաքրքրուած է մարդով, որ ինքը յատուկ տեղ է յատկացնում մարդուն իր ծրագրում: Հեթանոսական չաստուածները լինելով մարդակերտ կամ բնութեան որեւէ իր կամ երեւոյթ անկարող են մարդուն խոստանալ ու տալ այդ բոլորը:

Աստուած, այսպիսով, չի կարող անտարբեր լինել իր արարածի նկատմամբ, նրա կեանքի ընթացքի, ճիշտ ու սխալ ապրելակերպի ու մտածելակերպի նկատմամբ: Նա ոչ միայն Արարիչ է այլ նաեւ Փրկիչ, մի յատկութիւն, որից զուրկ են բոլոր չաստուածները: Նա ամէն ինչ ի գործ է դնում, որպէսզի իր պատկերով ստեղծուած եւ իր շունչը կրող մարդը երջանիկ լինի, չարիքից ու սատանայից հեռու լինի ու չկորցնի յաւիտենական կեանքով դրախտում ապրելու իր աստուածատուր իրաւունքը: Այս մտահոգութեամբ է, որ Աստուած մարդուն մենակ չի թողնում, նրանից չի հեռանում: Ողջ պատմութեան ընթացքում Նա մարդուն խրատել եւ արդարութեան ու երջանկութեան ճանապարհը ցոյց է տուել՝ երբեմն դիմելով նաեւ պատիժներ⁴¹:

Բայց երբ մարդկութիւնը շարունակել է ընթանալ սխալ ճանապարհով դէպի անդունդ, Աստուած իր միածին Որդուն ուղարկեց աշխարհ մարդու կերպարանքով: Մարդացաւ Աստուած որպէս զի մարդ դուրս գայ իր անմխիթար վիճակից ու ապրի երջանիկ յաւիտենական կեանքով: Երբ չաստուածները պահանջում ու սպասում են, որ մարդիկ իրենց համար գոհուեն, քրիստոնէական Աստուածը մարդանալով գալիս է աշխարհ ու գոհուում մարդու համար, մարդու փրկութեան ու երջանկութեան համար⁴²:

Քրիստոս Յիսուսի աշխարհ գալը, աշխարհում Նրա առաքելութիւնը, մարդու փրկութեան համար նրա կատարելիք զոհաբերութիւն-

41 Նոյն, § 318-337, 372-407, 472-481, 499-507, 549-551, էջ 179-189, 207-227, 261- 267, 277-341, 363-371:

նը ոչ պատահականութիւն էին եւ ոչ էլ քմահաճոյք: Դրանք ունէին իրենց հիմքերը ժամանակի ու տարածութեան մէջ: Դրանք կանխատեսուել էին հարիւրաւոր տարիներ առաջ: Աստուած այդ մասին հաղորդել էր իր մարգարէներին ու նոյնիսկ հեթանոս թագաւորների միջոցով: Մարդկութեան մեծ մասը անտեսեց այդ նախազգուշացումը եւ չընդունեց Քրիստոսին: Քրիստոսի աշակերտները լցուած Սուրբ Հոգիով աւետարանեցին աշխարհով մէկ: Աւետարանչութեան ալիքը հասաւ նաեւ հայոց աշխարհ: Հայերն ունեցան իրենց աւետարանիչները, որոնց միջոցով քրիստոնէացաւ հայոց աշխարհը⁴³:

Եզնիկ Կողբացիին այլ դիրքերից է մօտենում հարցին: «Եղծ Աղանդոց» աշխատասիրութեան Ա. գրքի առաջին մասը նուիրում է Աստուծոյ եւ չաստուածների էական տարբերութիւնների բացայայտման: Այնտեղ նա ցոյց է տալիս թէ ինչու եւ ինչպէս չաստուածները չեն կարող նկատուել ու պաշտուել որպէս գերագոյն էակ, քանի որ նրանք գոլրկ են աստուածութեան յատկութիւններից:

Կրօնի հիմքը, պաշտամունքի առարկան, Գերագոյն էակը «պէտք է որ մշտնջենական ու անսկիզբ լինի, որը ոչ ոքից գոյութեան սկիզբ չի առել, իրենից վեր էլ ոչ ոք չկայ, որ հարկ լինի նրան պատճառ կարծել կամ մտածել, թէ նրանից է գոյանալու սկիզբ է առել: Որովհետեւ ոչ ոք չկայ նրանից առաջ եւ ոչ ոք նրանից յետոյ՝ նման նրան, չկայ եւ նրան հաւասար ընկեր, ոչ էլ կայ նրան հակառակ էութիւն, չկայ նրա կարիքների համար նիւթ մաւնաւարտող գոյացութիւն, եւ ոչ որեւէ նիւթ, որից ստեղծէր՝ ինչ տակարարող գոյացութիւն, եւ ոչ որեւէ նիւթ, որից ստեղծուէր որ ստեղծելու էր. այլ ինքն է պատճառը բոլորի, որ ստեղծուէր ինքն՝ անգոյութիւնից գոյութեան բերուելով: Նա ունակ է ինչպէս կենդանութիւնը տալու, նոյնպէս եւ իր անստեղծ էութեան գիտութեամբ իր արարածներից իւրաքանչիւրին ըստ իր էութեան կատարելութեան բերելու: Նա ոչ միայն նրանով է զարմանալի, որ անգոյութիւնից գոյութեան բերեց անգոյների ու ոչնչութիւնից ինչի վերածեց ոչնչների, այլեւ նրանով, որ անեղծ ու հաստատ է պահում ստեղծուածներին, որոնց եւ հէնց սկզբում աննախանձաբար տուեց կենդանութիւնը՝ իր բարերարութիւնը ցոյց տալու համար: Որովհետեւ նա որեւէ բանի կարօտ մէկը չէր, որ

⁴² Նոյն, § 364-371, 459-471, 482-487, 508-537, 565-572, էջ 203-207, 253-261, 267-269, 281-299, 315-331:

⁴³ Նոյն, § 541-545, 562-564, 307-596-601, 638-640, 685-693, էջ 301-303, 313-315, 333-337, 357-359, 383-391:

այն պատճառով միայն իրեն պահեր կենդանութիւնը, թոյլ ու անգոր չէր, որ միայն իր համար թափեցնէր զօրութիւնը. ոչ էլ գիտութեան պակաս ունէր, որ միայն իրեն պահեր գիտութիւնը. կարօտ չէր նաեւ իմաստութեան, որ երբ ուրիշներին բաժանէր իր իմաստութիւնը՝ պակասութեան պատճառ առաջ գար: Այլ կենդանի է նա եւ կենդանութեան աղբիւր՝ բոլորին կենդանութիւն է տալիս, ինքն էլ մնում է լրիւ ու անսպառ կենդանութեան մէջ. ուժեղացնում է թոյլերին հզօր ոյժով, իսկ ինքը չի թուլանում ուժեղացնող ոյժից. պարգեւում է գիտութիւն բոլոր անգէտներին եւ ինքն իր մէջ պարունակում է իր մէջ ամենագէտ գիտութիւնը. բոլորի մէջ ընկնում է անհատնում իմաստութիւնը եւ ինքը մնում է անխախտելի՝ ամենահմար իմաստութեան մէջ»⁴⁴: *Գրքի զգալի մասը նուիրուած է՝ ապացուցելու համար, որ հեթանոսական պաշտամունքի առարկաները զուրկ են այդ գծերից:*

Իսկ ո՞վ է ստեղծել չարիքը, որտեղից է այն գալիս: Միթէ՞ այն էլ Աստծոյ կողմից է ստեղծուած: Նա նախ ընդգծում է հարցի բարդութիւնը. «Իսկապէս, չարիքները, որ լինում են, տարակուսանքի մէջ են գցում շատերին: Եւ բազմաթիւ երեւելի մարդիկ դրա համար շատ որոնումներ կատարեցին: Ոմանք կամեցան Աստծոյ հետ գոյակից անակիգը մի բան ենթադրել, իսկ ոմանք նրանից զատ ինչ-որ նիւթ, որը հիւլէ են անուանում, գտնելով որ Աստուած նրանից ստեղծեց արարածները: Ուրիշներ էլ բոլորովին հրաժարուեցին քննելուց, որպէս թէ այդ հարցը ամենեւին սպառում չունի»⁴⁵: Ինքը հաստատ համոզուած է, որ չարը աստուածային ծագում չունի: Չարիքն առաջանում է, երբ մարդը աստուածատուր կամքի եւ ընտրելու իրաւունքը իր սեփական կամքով սխալ է օգտագործում: Այդպիսի չարիքներից է հեթանոսութիւնը, երբ մարդիկ իրական Աստուածը պաշտելու փոխարէն երկրպագում են կուռքերին:

Եզնիկ կողբացին արդարացի է, երբ գտնում է, որ աստուածապաշտութիւնը մարդու ներքին պահանջն է, որ ամէն մի մարդ այս կամ այն ձեւով ու չափով աստուածապաշտ է: Անհնարին է չպաշտել: Տարբերութիւնը պաշտամունքի առարկայ ու բովանդակութեան մէջ է: «Եթէ մէկը ճշմարիտ Աստծուն է պաշտում, ագնիւ գործ է կատարում, իսկ եթէ ճշմարիտը թողած ֆարեր ու փայտեր է պաշտում՝ որպէս Աստուած, շատ մեծ չարիք է գործում, որովհետեւ

44 ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՏԻ, Նշ. աշխ. էջ 7-9:

45 Նոյն, էջ 19:

իսկականն ու անհրաժեշտը անպատեհ բաներով է փոխարինում: Եթե մէկը արձան է պատրաստում, բայց ոչ թէ մահով աչքից հեռացած սիրելիի համար կամ իր ճարտարութիւնը ցոյց տալու նպատակով, այլ պաշտում ու երկրպագում է՝ իբրեւ Աստծոյ, չար գործ է կատարում»⁴⁶: Բնութեան իրերի պաշտամունքը, նկատում է Եզնիկ, հեթանոսները արդարացնում են պնդելով, որ նրանք շարժւում են: Նրանց համար ամէն մի շարժումն բան կենդանի է ու պաշտելի: Քննադատելով նրանց նա ասում է. «Եթե ամէն շարժումն բան կենդանի լինի, ապա ջրերն էլ, որ հոսում են, կենդանի պիտի համարեն, կրակը եւս, շարժուելու պատճառով, կենդանի պիտի կարծուի, օդն ու քամիները, փչելու պատճառով, կենդանի պիտի հաշուրեն. այլեւ կենդանի պիտի համարուեն տունկերն ու խոտաբոյսերը, որոնք թէեւ դանդաղընթաց են, սակայն իրենց անմամբ շարժումն են երեւում: Այսպիսով, ինչպէս որ ամէն շարժուող մտային ու հոգեկան կենդանութիւն չունի, նոյնպէս էլ ոչ արեգակը, ոչ լուսինը, ոչ աստղերը եւ ոչ իսկ երկինքը, որտեղով նրանք շրջում են, մտային ու հոգեկան կենդանութիւն չունեն»⁴⁷:

Այսպիսով, Հայաստանում քրիստոնէութեան օրինականացումը, որը իր հիմքում ունէր շուրջ 250 տարուայ աւետարանչական լուրջ նուաճման պատմութիւն եւ հայ մտքի երկարամեայ բնական վերելքի պատուանդան չէր կարող լինել բարի ու գեղեցիկ պատահակաբնութեան արգասիք: Այն հիմնուած է եղել ոչ միայն քաղաքական ու մշակութակերտական նկատառումների, այլ նաեւ լայն նոր գաղափարների աստիճանական ու հիմնաւոր իւրացման, զանգուածների գաղափարական համոզուածութեան ու հայ մտաւորականութեան աստուածաբանական ու իմաստասիրական անվիճելի փաստարկումների վրայ: Այս պատճառով էլ այն այսօր մեզ նպաստում է դէպի հեթանոսութիւն վերադարձ կատարելու եւ հայ եկեղեցին, հայ ազգը եւ թանոսութիւն վերադարձ կատարելու արդի փորձերի դէմ տահայ միտքը թուլացնելու ու աղքատացնելու արդի փորձերի դէմ տալու պայքարում:

ԴՈՒՏ. ՓՐՈՖ. ԳԵՈՐԳ ԽՐԼՈՊԵԱՆ

46 Նոյն, էջ 33:

47 Նոյն, էջ 129

The ideological foundations
of legalization of christianity in Armenia
(Summary)

Dr. Gevork kherlopian

Thomas, Thaddeus, Bartholomew, Andrew, Mathias Simon the Zealot were the first to disseminate the good news in Armenia. They were followed by evangelists of different nationalities: Assyrians, Greeks, Jews, Romans, Iranians, Alans, Caucasian Albanians and Armenians. The Armenian mind gradually, from the middle of the first century to the end of the third, appropriated the new teaching and comparing it with the other religions active in the country (The Armenian, Iranian, Greek pantheons, the Jewish religion) gave his preference to Christianity. The Armenians looked at the issue from three aspects: political, cultural and ideological. The author has made a successful attempt to reveal the theological and philosophical foundations of the conversion. In his research the author has relied on: 1. the Bible, 2. History of Armenia (actually history of the conversion of Armenians) ascribed to Agathangelos (actually a compilation of materials in circulation during the II-V centuries in Armenia that have been finally edited by the middle of the 5th century). 3. The polemical book of "Against Heresies" of Yeznik Koghpatzi (IV-V century) where he has arguedly criticized the pagan religions of Greece, Iran (Zoroastrianism), Christian sectarianism (the teaching of Marcion in particular) and ancient Greek philosophy. The book of Yeznik is written a few years after the Council of Ephesus, about 15-20 years after the invention of the Armenian Alphabet, and while the second translation of the Bible into Armenian is taking place. It includes materials of Early Christianity. 4. The History of Vartan, written by Yeghishe (V century) where the author describes one of the first international wars for human rights, freedom of worship and defends the major principles of Christianity and evangelism from Zoroastrian criticism. 5. The experience of Early Christianity. The author has focused on four spheres in revealing the foundations of the great conversion: The spread of Christianity as a part of God's Plan (Evangelization of the world is the actualization of God's will and message, God has lead the evangelists through all difficulties to final victory, acceptance of Christianity redeems the nation from the brutalities practiced during the years of prosecution, God has prepared and the evangelists are serving the cup of eternity, cleansing fire that leads to life through temporary death); The time factor (God has sent His Begotten Son at a time what men had become mature enough to understand, had felt the need for, thus ther has been a history of objects and manners of worship, Incarnation is a part of God's plan for man, human history

runs from one nation one language reality into ethnic and linguistic plurality and from there through the Cross into one language and one nation world system on a higher level, human life has seven stages according to seven days of creation: Christ will come on the beginning and the end of the sixth- the Second Coming- to lead humanity into the period of eternity), God has prepared people of the world for the coming of the savior; The role of apologetics (There are common lines between pagan and Christian civilizations, thinking, worship, they have been used to bring the victory of truth, light; salvation and the defeat of evil, Satan, sin, death); Theological and Philosophical foundations (Christianity is man oriented, man has a special place and meaning for Christianity, Christianity sees man in his dignity and power, God creating man by His hands according to His image and blowing His breath into him could never has left man alone even in his worst conditions, this has been expressed through history and in the coming of Christ Jesus, Christ has sacrificed Himself for the salvation of man while all other religions demand that man sacrifice himself for the god worshipped, the Trinity is not only the creator, but also the Lord, loving Father and the Savior of man, the coming of Christ-Jesus is not an accident, but a phenomenon that has been foretold, prophesized, Christianity is a divinely based and founded religion and not a human creation. Pagan gods neither have nor can have these features).